

University of Groningen

Allard Pierson

Boersema, Karsien Hendrik

IMPORTANT NOTE: You are advised to consult the publisher's version (publisher's PDF) if you wish to cite from it. Please check the document version below.

Document Version

Publisher's PDF, also known as Version of record

Publication date:

1924

[Link to publication in University of Groningen/UMCG research database](#)

Citation for published version (APA):

Boersema, K. H. (1924). *Allard Pierson: eene cultuur-historische studie*. Martinus Nijhoff.

Copyright

Other than for strictly personal use, it is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

The publication may also be distributed here under the terms of Article 25fa of the Dutch Copyright Act, indicated by the "Taverne" license. More information can be found on the University of Groningen website: <https://www.rug.nl/library/open-access/self-archiving-pure/taverne-amendment>.

Take-down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Downloaded from the University of Groningen/UMCG research database (Pure): <http://www.rug.nl/research/portal>. For technical reasons the number of authors shown on this cover page is limited to 10 maximum.

INLEIDING

Zoekende naar een onderwerp voor mijn proefschrift op het gebied der nieuwere dogmengeschiedenis, werd mij door mijn geachten promotor het onderwerp „Allard Pierson” aan de hand gedaan. Het is het eenige ruimere onderwerp, zoo zeide hij, wat op het gebied der nieuwere vaderlandsche dogmengeschiedenis nog niet opzettelijk is behandeld. Zoo was het inderdaad. Prof. Roessingh ¹⁾ wijdt er in zijn bekende werk geen afzonderlijk hoofdstuk aan. Prof. S. A. Naber ²⁾ heeft eene uitvoerige biografie in het licht gegeven, waarmede hij, zooals wij beneden duidelijker zullen zien, het onderwerp toch nog niet heeft uitgeput. H. Pijnacker Hordijk ³⁾ heeft als afsluiting van zijne studiën te Genève een geschrift in het licht gegeven van hooge waarde, maar dat voor eene ruimere teekening van den persoon van Pierson en zijne beteekenis zeer wel ruimte laat. Vele kleinere biografieën en tijdschriftartikelen zijn in de eerste jaren na zijn dood aan hem gewijd, eenige van buitengewoon belang, andere vooral gekenmerkt door eene warme belangstelling voor zijn persoon en werk, maar inderdaad is eene uitgebreide, goed gedocumenteerde studie omtrent den persoon van Allard Pierson en den samenhang van zijn denken met de geestelijke structuur van de tweede helft der negentiende eeuw tot nu toe niet verschenen. In zooverre was voor ons de weg dus vrij. Doch zouden er geene andere bezwaren zijn? Dr. H. W. Ph. E. van den Bergh van Eysinga had reeds in 1897 eene zelfde poging willen wagen, doch hij werd teleurgesteld; „de schitterende stilist openbaarde zich als een zwak denker” ⁴⁾. En Prof. A. G. van Hamel had indertijd zijne illusies ten opzichte van eenigen biograaf aldus uitgedrukt ⁵⁾: „dat alleen in een trits van monographieën,

¹⁾ K. H. Roessingh, *De Moderne Theologie in Nederland*, Groningen 1914.

²⁾ S. A. Naber, *Allard Pierson herdacht*, Haarlem 1897.

³⁾ H. Pijnacker Hordijk, *Allard Pierson et son temps*, Genève 1916.

⁴⁾ H. W. Ph. E. van den Bergh van Eysinga, *Een bladzijde uit de wijsbegeerte der religie*, Zutphen 1897, voorwoord.

⁵⁾ *De Gids*, 1897, Dl. IV, blz. 496.

elk van een bijzonder standpunt ondernomen, het beeld van Al-lard Pierson volkomen, breed, scherp, „in de lijst van zijn tijd” zou kunnen worden geteekend”. Wij zijn het hiermede eens, en meenen hieraan in zooverre tegemoet te kunnen komen, als wij alle de geschriften ten grondslag leggen aan dit ons werk. Wij achten ons zoo ook eenigermate gedekt tegen het verwijt, dat van zekere zijde zou kunnen komen, dat wij Pierson zouden vertheologiseeren; hoewel wij met vele anderen, waaronder niet alleen theologen, de meening blijven toegedaan, dat Pierson in het diepst van zijne ziel altijd theoloog is gebleven.

Toch willen wij eerlijk bekennen, dat de taak ons, toen wij eenigen tijd bezig waren, wel erg omvangrijk scheen, eveneens, dat ons de moed een weinig ontzong, toen wij met eenige kritieken hadden kennis gemaakt. Daar waren vele goede getuigenissen bij. Zoo zegt Prof. Dr. Jhr. B. H. C. K. van der Wijck: „In onze groote centra van beschaving loopen bij dozijnen de mannen over straat, die ieder in zijn soort een talent zijn. Pierson was meer dan talentvol, hij had iets geniaals. Welnu, geniale menschen onderscheiden zich daardoor, als ik wel zie, van het gros der stervelingen, de talentvollen inkluis, dat zij, tot de volle maat van hunne ontwikkeling gekomen, groot, machtig, sterk blijken te zijn in meer dan ééne richting. Bij Pierson weet men waarlijk niet wat meer te bewonderen: zijn electriseerende, de harten beurtelings verbrijzelende en omhoog trekkende welsprekendheid; of wel den reusachtigen omvang zijner kennis in de latere jaren van rijpheid, en dat in de meest verschillende afdeelingen van wetenschap; of wel zijn aan het wonderbaarlijke grenzende werkkraft, welke hem in staat stelde zoo ongeloofelijk veel te spreken, te schrijven en aan te leeren; of wel zijn schier nimmer falend schoonheidsgevoel, waardoor ieder artikel uit zijn pen een juweeltje is; of wel de lenigheid van zijn geest, die hem veroorloofde tolk, onovertroffen tolk te zijn van zeer uiteenloopende richtingen op wijsgeerig, godsdienstig en maatschappelijk gebied”¹⁾).

Dit was een bemoedigend getuigenis, dat met vreugde aan den arbeid deed gaan. Er waren echter, gelijk wij reeds zagen, ook andere meeningen. Prof. Dr. P. D. Chantepie de la Saussaye schrijft van hem: „Inderdaad zijn er velen, bij wie de held van

¹⁾ B. H. C. K. van der Wijck, *Gestalten en Gedachten*, Haarlem 1911, blz. 254 vgg.; oorspr. *Mannen en vrouwen van Beteekenis in onze dagen*, Dl. 29, no. 6, 1898.

Prof. Naber's boek vrij wat minder hoog staat aangeschreven. Het trof mij bij het lezen van Potgieter's brieven, hoe deze zich doorgaande onvriendelijk over Pierson uitlaat. Wie de verschillende stukken in „Eene Halve Eeuw”, het historisch gedenkboek in 1898 door „het Nieuws van den Dag” uitgegeven, leest, krijgt niet den indruk dat Pierson een ster der eerste grootte is geweest. In de litterarische beschouwingen van Kloos, van Deyssel, Verwey bekleedt hij een geringe plaats; A. Pierson nam stellig meer notitie van het jongere geslacht dan zij van hem. Omgekeerd vergetende of vergevende den hoon waarmede hij zich van hen had afgekeerd, worden sommige moderne theologen niet moede beschouwingen of gezegden van Pierson heen en weer te wentelen”¹⁾.

Gelukkig heeft Prof. la Saussaye ook anders gesproken. Ook aldus: „Maar wel meen ik te mogen zeggen, dat Allard Pierson even zeer onderschat als overschat is. Hij heeft zooveel geweten, zooveel gewerkt en gedacht en gevoeld, dat men hem zekere verwijten behoorde te sparen. Het is evenwel der moeite waard de reden na te sporen van zooveler afkeuring of onverschilligheid te zijnen aanzien. De sprekendste trek in zijn werkzaamheid is hare veelzijdigheid. Hij heeft den raad van Göthe behartigd en het gebied der eindige dingen naar alle zijden doorkruist. Hij stelde belang in Israël en Hellas, in het Katholicisme en in de Renaissance: die alle rekende hij tot zijne „geestelijke voorouders”. Van de wijsbegeerte keerde hij zich tot de litteratuur en van deze weer tot de wijsbegeerte. Van de historische wetenschappen dwaalden zijn blikken af naar de erve der natuurstudie. Hij was bij uitstek een man van de studeerkamer, maar had toch ook weer behoefte zich te baden in de stroom der „werkelijkheid” en het maatschappelijk leven mede te leven. Zoo maakte hij veelal den indruk van een wereldling onder de geleerden en van een geleerde in de gewone samenleving”²⁾.

Prof. Naber schrijft in zijne biografie ³⁾: „Hij was in waarheid een kunstenaar. Zijn dichterlijke aanleg was openbaar, niet juist of inzonderheid door zijne gedichten, maar door het hart dat hij had voor de menselijke dingen, door zijne warme deelneming in het lijden der slachtoffers onzer beschaving. Zijn breed ontwik-

¹⁾ P. D. Chantepie de la Saussaye, *Portretten en Kritieken*, Haarlem 1909, blz. 144.

²⁾ *aa.*, blz. 144 vgg.

³⁾ S. A. Naber, *Allard Pierson herdacht*, Haarlem 1897, blz. 276 vgg.

keld verstand leidde hem tot agnosticisme. De eischen der logica duldden niet, dat hij tot een ander resultaat kwam. Maar daarnaast huldigde hij op velerlei wijs het goed recht der mystiek. Het valt licht op te merken, hoe hij in zijne laatste jaren voortdurend nadruk legt op de onafwijsbare eischen van het gemoed. Zijn agnosticisme was gekleurd door een heilig enthousiasme. Vandaar dat hij, één wellicht onder allen, ook op gevorderden leeftijd vertrouwen vond bij een jonger geslacht. Pierson had zeer oud kunnen worden, zonder zich te overleven". „Daar staat een grijsaard, die met de nieuwe behoeften eener ontluikende periode weet rekening te houden. Hij verhaalt van zijne eigene ondervinding. Hij ontwikkelt zijn eigen levensbeschouwing. Hij wil een leidsman blijven, gelijk hij lange jaren geweest is, en met ontzag luisteren de jongeren naar de wijze woorden van den veelbeproefden voorganger: in waarheid een bevoorrecht sterveling. Voortdurende ontwikkeling is het kostbaar voorrecht van edele zielen".

Ten slotte nog een woord van Dr. C. G. N. de Vooy¹⁾. „In een overgangstijd was Pierson de voorganger, ook al kweekte zijn waardeering geen geestdriftige volgelingen. Begrijpelijk is het, dat zijn werk op den achtergrond raakte, toen de beginselen weer botsten, toen bespiegelingen over ideaalvorming teruggedrongen werden door strijd voor opkomende idealen, waaraan de besten, ook onder de kunstenaars, levens- en werkenskracht ontleenen. Zoo'n tijd vereischt strijdbare mannen". „Maar strijd maakt eenzijdig en soms ongevoelig. Oude dogma's worden gepantserd; nieuwe gesmeed. Tegengestelde meeningen worden verketterd. Er is geen „beautiful twilight" maar „laughter and war". Tijden van beginselvaste strijd zijn tijden van wording en groei, van opgewekte levenskracht, maar ook niet zelden van gebrek aan bezinning, aan diepte. Daarom is het een voorrecht, dat we de omgang mogen genieten van mannen als Pierson, die ons met hun onbevangen, waardeerende veelzijdigheid de diepte doen zoeken. Zij herinneren ons aan de beperktheid van onze menschelijke aanleg, aan het gevaar voor onze eenzijdigheid. Zij behoeden ons voor zelfoverschatting; zij kweeken een heilzaam idealisme. De vage intuïtie van een fijn besnaard en rijk begaafd gemoed — dat leert ons Pierson's voorbeeld — is voor het opgroeiend geslacht dikwijls vruchtbaarder dan de kracht van gevestigde overtuigingen".

¹⁾ C. G. N. de Vooy, *De Beweging*, 1909, Dl. II, blz. 188 v.g.

Wij willen dan Pierson teekenen „in de lijst van zijn tijd”. Die tijd was tot op zekere hoogte wel een geweldige tijd. Geweldige strijd tusschen natuur- en geestelijke wetenschappen; machtige pogingen om ze beide te vereenigen. Krampachtig vasthouden aan oude vroomheid naast hopelooze overgave aan de nieuwe eischen der natuurwetenschap. Dan weer verzoening, dan weer strijd, eindelijk opgeven. Zoo heeft Allard Pierson zijn tijd wel verstaan, zoo heeft hij met haar geworsteld, zoo heeft hij haar ten slotte naar zijne meening wel overwonnen. Twee geleerden hebben over dien tijd hun oordeel uitgesproken, de een meer uitwendig, de ander meer inwendig, terwijl hij met breed gebaar naar het nieuwe heenwijst. Hooren wij ze een oogenblik. „Wie. . . den sleutel der toekomst in het verleden zoekt, wie de geheimen van wat eerlang geschieden zal, hoopt te ontraadselen door de beschouwing van wat geschied is, zal in verre, verreweg de meeste gevallen bedrogen uitkomen. Talloos toch zijn de in den schoot van het oogenblik verborgen kiemen, waaruit toekomstige gebeurtenissen zich kunnen ontwikkelen, en niemand onzer kan zeggen, welke van die kiemen — gesteld dat ons oog ze kon ontdekken — tot rijpheid zullen geraken, welke ten doode zijn opgeschreven. Omvangrijk is onze kennis, maar duizendmaal omvangrijker is onze onwetendheid. Neen, het hoogste wat geschiedkundig onderzoek bereiken kan, is eene zoo volledig mogelijke kennis van het verleden. Dat verleden kan ons alleen dienen om het tegenwoordige beter te begripen en de eenige troost, die geschiedenis ons kan geven met betrekking tot het menschelijk verklaarbare streven om door te dringen in de toekomst, is deze: wie het tegenwoordige in zijne ontwikkeling goed heeft begrepen, is toegerust met een machtig werktuig om dat tegenwoordige te behandelen en daardoor invloed te oefenen op de toekomst. Dat en niet meer kan de geschiedenis ons geven; en dat nog slechts voor zoover onze kennis van het verleden reikt”.

Zoo schreef Prof. Dr. P. J. Blok in 1898 ¹⁾ en aan het einde van zijn opstel zegt hij nog duidelijker: „Zoo begon de halve eeuw, aan welker beschouwing de hier achter volgende bladzijden gewijd zijn. Het oogenblik is nog niet gekomen om historisch te kunnen beoordeelen, welke plaats die halve eeuw in onze volksgeschiedenis inneemt. Wij vermogen uit het oogpunt van historie alleen aan

¹⁾ *Een Halve Eeuw*, Amsterdam 1898, blz. 1 vg.

te wijzen, welke ontwikkeling haar voorafging; om een historisch billijk oordeel over haar te kunnen vellen, zouden wij ook moeten weten, wat de gevolgen van hare eigen ontwikkeling zijn geweest. Het beste wat wij tijdgenooten ten opzichte van haar kunnen doen is haar te beschrijven zooals zij naar onze meening werkelijk geweest is" ¹⁾).

En in 1918 schrijft Prof. Dr. K. H. Roessingh onder het opschrift „Nieuwe wegen”: „In onze dagen gaan er veel nieuwe dingen gebeuren. Ik denk daarbij niet in beperkten zin aan de laatste jaren van dezen oorlog, waarin wij ons in steeds sterker mate bewust werden van nieuwe politieke en sociale toestanden, van nieuwe geestelijke stroomingen, die komende waren of waarop althans mocht worden gehoopt, maar dit alles is voor dien al jaren groeiende geweest. Het gaat niet langer om kleine verschuivingen, het gaat om een nieuwe tijd, geestelijk anders van structuur en ideaal, dan de 19de eeuw. Welke plaats heeft de wijsbegeerte in dat proces? Men heeft de filosofie vaak genoemd de zelfbeinning van een tijd; het geestelijk gehalte eener periode komt, ten minste in de nieuwere geschiedenis, het best tot uiting in hare wijsgeerige overtuigingen. Wat zal dan nu de wijsgeerige hoofdstrooming zijn in onze hedendaagsche cultuur, op welke problemen bovenal zal een mensch, die zich aangeraakt, die zich gegrepen voelt door onzen tijd, antwoord zoeken bij de wijsbegeerte? Het komt niet aan op dit of dat „systeem”, — dat elk „systeem” zijn zeer individueele, „zeitgeschichtliche” kleur draagt, is ons na den val van het filosofisch dogmatisme voor goed helder geworden, — maar het gaat hierom: welk „type” van wijsgeerig denken wordt geboren uit den geestelijken strijd van deze eeuw en kan ons verder brengen, kan ons een steun zijn in ons werk? Die vraag is belangrijk. Honderden menschen halen hun schouders op over de wijsbegeerte, zien in haren arbeid een doelloos gepeuter met abstracte begrippen, eigenlijk noode te dulden in dezen tijd, die om kloek en vruchtdragend werk vraagt. Dat zij het gewoonlijk zijn, die in alle onbewustheid het sterkst gefascineerd worden door de versleten leuzen eener voorbijgaande filosofie, die zij van zelf sprekende waarheden achten, ontgaat hen. Ik meen dat wijsgeerige overtuigingen in sommige tijden althans, een zeer beslissende factor zijn geweest in het geheel van het geestelijk leven. Wat is het burgerlijk libera-

¹⁾ a. w., blz. 11 vg.

lisme van de Aufklärung zonder de 18de eeuwsche „Populairphilosophie”; hoe laat zich de politiek-sociale reactie in de 19de eeuw denken zonder de wijsbegeerte der Romantiek? Van hoe groot belang is het, of ook onze tijd, die wat groots wil in de geschiedenis der menschheid, zijn wijsbegeerte zal vinden. Wat is er weer vraag naar philosophische fundeering en samenvatting, ook bij mannen der vakwetenschappen, ook bij theologen. Dat is het groote van wat zich afspeelt de laatste 20 jaar, het geestelijk groote, dat uitgroeien boven het specialisme, dat wij innerlijke samenhang zoeken in ons weten en in ons arbeiden, dat wij „cultuur” willen, organische samenhang van geestelijk bezit. Waar zouden wij dan de grondslagen kunnen zoeken, indien niet in de wijsbegeerte? Zie, dat brengt geestdrift en opgewektheid, ook in den arbeid aan philosophische problemen, dat men weet, dat hier noodig werk wordt gedaan, dat ook de wijsbegeerte een groote roeping heeft tegenover onze geestelijk zoo bewogen tijd, dat hier ook nieuwe wegen worden ingeslagen, waarop nog veel te beleven valt. — En als het nu juist is — en dat komt mij zoo voor — dat wij in onzen tijd zoo noodig hebben de overtuiging, dat het in ons leven om „waarden” gaat, om goederen die niet voor ons, individueel of gemeenschappelijk, nuttig en wenschelijk zijn, maar die hun onaanstastbare, boven-empirische geldigheid in zichzelf hebben (als waarheid en heiligheid en door liefde gedragen samenleving, enz.) en dat wij zoo noodig hebben deze waarden bij al onzen arbeid voor oogen te zien als idealen, als „Aufgaben”, laat ik vergelijkenderwijs mogen zeggen: als Platonische ideeën, zoo noodig ook te weten, dat al ons denken en werken niet mogelijk zou zijn, als wij niet meer waren dan stukken gegeven werkelijkheid, als wij geen „Vernunft” bezaten, geen „Vermögen der Principien”, zooals Kant het definiëert, macht om zelf in eigen spontaneïteit het chaotisch gegevene tot geldige samenhang van kennen en willen synthetisch te vereenigen, als het juist is, dat wij tegenover principieele scepsis en grenzenloos relativisme aan deze overtuiging van bovenempirische waarden in ons en in de wereld zoo sterk behoefte hebben, dan is het niet verwonderlijk dat men het wijsgeerig onderzoek in deze richting wil toespitsen. Nooit heeft in de geschiedenis het geloof aan absolute waarden ontbroken, altijd waren er mensen, die de verzekerdheid met zich omdroegen, dat met het empirisch-positivistisch constateeren van het feitelijke, de zin van

de wereld en van het denken over de wereld niet was uitgeput, maar na de 19de eeuw is het zoo goed dat er wijsgeerige onderzoekers opstaan, die ons laten zien, dat die verzekerdheid ook thans volkomen gerechtvaardigd is, onderzoekers die zich toch stellen op „kritischen”, dat is Kantiaanschen bodem, die dus eens vooral met alle oude metaphysica van voor 1781 (Kritik der reinen Vernunft) voorgoed hebben afgerekend (al is veel van die „oude” metaphysica ook na 1781 gedateerd) en die desniettemin volhouden, dat er redelijkheid, zin, „Vernunft”, Logos is in de werkelijkheid. Nieuwe wegen, het zou verheugend zijn, indien door samenspreking en samenwerking hier voor de theologie goede arbeid zou kunnen worden verricht. Ook de wijsbegeerte staat op hare wijze voor de taak, aan ons geslacht de verzekerdheid te geven, al is het absolute gansch iets anders dan de God, tot Wien de mensch in persoonlijke verhouding treedt, en Dien geen philosophische bewijsvoering hem zal leeren kennen. Men behoeft de theologie niet van bijster groot belang te vinden voor het religieuze leven, zij is er dan toch ook en zij heeft soms meer invloed, dan men meenen zou” ¹⁾.

De woorden van deze twee geleerden zijn ten volle onze aandacht waard; de eerste ons toonende, dat het voor het tegenwoordige geen ijdel belang is, in casu te weten, in welken bodem Pierson wortelde, en hoe hij die zijn leven lang ontgonnen heeft, de laatste ons als van zelve de vraag op de lippen brengen: heeft Pierson van dat nieuwe misschien reeds in zich gehad, juister nog: kunnen wij met behulp van hem tot dit nieuwe komen? Daartoe willen wij hem teekenen „in de lijst van zijn tijd”. Talrijk waren, gelijk wij zagen, de stemmen van hen, die zeggen, dat hij in de tweede helft der 19de eeuw niet vergeefs heeft geleefd. Laten wij er nog enkele aan toevoegen. „In Allard Pierson heeft Nederland schier een halve eeuw lang een groot talent en genialen geest bezeten” zegt Prof. Dr. J. C. Matthes in 1896 ²⁾. „Met Pierson is één dergenen heengegaan, die de geestesbeschaving van ons volk in de tweede helft der negentiende eeuw vertegenwoordigen” ³⁾. Zelfs wordt van hem getuigd dat hij ons „eene geestelijke nalatenschap achterliet zóó rijk, dat zij — zooveel is althans zeker — op het denken van ons volk gedurende de geheele, weldra voor

¹⁾ *Nieuwe wegen*, *Theologisch Tijdschrift*, 52e jaargang (1918), blz. 332 vg., 338 vg., 346. ²⁾ *Eigen Haard*, 11 Juli 1896, blz. 437. ³⁾ *De Nederlandsche Spectator*, 13 Juni 1896.

ons aanbreekende twintigste eeuw haren gezegenden invloed zal blijven uitoefenen" ¹⁾. Misschien is dit laatste te veel gezegd, althans de toekomst zal het in zijn geheel nog moeten leeren; dat hij in sommige opzichten de elementen van het nieuwe heeft begrepen, hopen wij aan het slot duidelijk te maken; dat hij in de tweede helft der 19de eeuw de genoemde plaats heeft ingenomen, is ongetwijfeld waar. Zelfs eene minder nauwkeurige kennisneming van zijne geschriften kan ons dit in een oogwenk leeren.

Gedachtig aan het woord van Prof. Blok willen wij geene poging wagen in zijne geschriften den sleutel der toekomst te zoeken; eerder door eene zoo volledig mogelijke kennis dieper in zijne persoonlijkheid doordringen en door hem tot den geest van zijn tijd. Het zal dan duidelijk zijn, dat er schier geen plekje is, waarop zijn voet althans niet een oogenblik heeft gerust, dikwijls zelfs er een spoor heeft nagelaten. Immers dit blijft nog altijd het geweldige aan zijne persoonlijkheid: zijne diepe universeele kennis; en hoe meer wij in haar doordringen, des te duidelijker zullen ons de problemen, de geestelijke atmosfeer van die tweede helft der 19de eeuw worden. Dat het bij hem ten slotte, zooals bij bijna alle beteekenisvolle mannen, in den grond toch weer om eenige weinige punten handelt, en dat die punten het concentrische van zijn aanleg aangeven, behoeft niet te verbazen. Dat deze punten samenvallen met de constellatie van de westersche cultuur der laatste eeuwen, evenmin. Dat hij in deze punten juist aan het nieuwe raakt, is van zelf sprekend. Ze zijn: het Réveil, Opzoomer, Kant, en het Abstemionisme. Zeer zeker groepeerde zich zijn denken en leven ook nog om heel veel andere punten. Hij was veel te breed cultuurmensch, „omnis homo”, vooral in de periode van zijne rijpheid, dan dat hij zich zou beperken tot de genoemde. Toch mogen wij ze als kern aannemen, ook in dezen zin, dat van alle vier de theologie de ondergrond uitmaakt, juist omdat Allard Pierson in zijn hart altijd theoloog, in den goeden zin des woords, is gebleven. Zoo hebben althans de besten van zijne kenners hem gezien. Prof. Naber getuigt het: „Pierson is in den grond der zaak, terwijl de voorwerpen zijner studie wisselden, altijd theoloog gebleven” ²⁾. Ook Prof. van Hamel onderschrijft deze woorden ³⁾. Toch mogen wij de punten niet al te nauw bepaald nemen. Het Réveil, in den

¹⁾ A. C. Leendertz, *De Ethiek van Kant, Theol. Tijdschr.*, 31e jaargang (1897), blz. 130. ²⁾ *a.w.*, blz. 116. ³⁾ *De Gids*, 1901, Dl. I, blz. 244.

ouden trant, heeft slecht voor korten tijd beslag op hem gelegd; van Opzoomer deed zijn aanleg hem al spoedig een weinig verschillen; om Kant vliegt hij henen als een insect om het licht en zijn Abstentionisme wortelt niet op den natuurlijken bodem, maar vertoont overal de trekken van edeler afkomst. Dit Abstentionisme was voor hem de plek, waar hij belanden moest. In dit opzicht kan hij *mutatis mutandis* vergeleken worden met Socrates, van wien hij zelf ook eens gezegd heeft: „De geweldige omwenteling, die men in hem te keer ging, was de omwenteling, die altijd dreigt, zoodra de mensch begeert te zien, wat hij zelf ziet, wat hij zelf gevoelt. Dan is het niet te zeggen, waar hij toe komen kan, dan worden de grondslagen ondermijnd. Een beschaafde maatschappij rust zoo geheel op gewoonte, op vooroordeel, op konventioneele voorstellingen, op nabootsen en naspreken, op leugen, op duizend ongerechtigheden, die men niet bij haar naam mag noemen en tot welker bemanteling de wellevendeid is uitgevonden; leeft zoo dagelijks van wederkeerige zelfzuchtige gediensigheden, dat een persoon te willen zijn en er op aan te dringen, dat anderen het zijn, de menschen de schrik om het hart doet slaan. . . . In dat persoonlijke, in den smaak daarvoor, in den moed daartoe, ligt het artistieke, dat in het allerm minst niet individualistisch is, maar een nieuwe katholiciteit beoogt. De artistieke geest heeft gewaarwordingen, die eens het gemeengoed moeten worden van zijn geslacht. In den artistieken geest ligt altijd iets profetisch. Hij ziet de wereld onder zijn eigen licht, maar gelooft vast, dat bij dit licht eens allen zien. — De katholiciteit ligt nog verre. De menigte vermoedt haar niet, ziet het alleen staan, ziet den zonderling en voelt zich afgestooten. — Dat is de tragedie van het artistieke in den mensch. Het gezellig leven is in de kudde van Panurge, daar zijn de lieve en geliefdeschapen. Maar voor wien een God heeft gewenkt en ongeneeslijk verlangen in de borst heeft gelegd, geen levensgezel; zijn ziel kan niet huwen” ¹⁾).

De vergelijking met Socrates gaat hier wel op. Socrates geloofde in zijn „Daimonion”, Pierson in zijn God, of, zooals hij het gaarne uitdrukte „het zesde zintuig”, iets dat boven de voorstelling en het verstand en het gemoed uitgaat en alleen door een hooger zintuig kan worden benaderd, de rede, dat besef van het oneindig

¹⁾ *Bij een onuitgegeven werk*, 1888, *Uit de Verspreide Geschriften*, Eerste Deel, 's-Gravenhage 1902, blz. 341 vg.

verband der dingen, dat alle leerstelligheid, elke vastlegging in welken vorm ook, te boven gaat. Gelijk hij het in één van zijne Zondagsliederen ¹⁾ uitdrukte :

„Ik haat de kleinheid, die ons banden
 Voor aadlaarswieken geeft;
 En angstig snoert aan veil'ge stranden
 Wat slechts in branding leeft”.

Dat zijn Abstentionisme eene branding voor hem was, heeft men misschien niet immer geweten; toch was het de vrucht eener bange worsteling en is het ten deele immer eene worsteling voor hem gebleven. Men zou het haast zoo kunnen zeggen, dat het voor hem, had hij langer kunnen leven, de bodem zou geworden zijn, waarop hij zijne nieuwe theologie had kunnen en moeten bouwen. Het was de wereldwetenschap geweest, die langzaam maar zeker zijne wegen van het geloof afvoerde; het abstentionisme zou hem bij langer leven, onbevredigd, hebben doen zoeken naar een nieuw gebouw van geloof en theologie, waarin zijn rijke geest zich voorgoed zou hebben thuisgevoeld. Eerst moest alles worden afgebroken, en hij heeft het gedaan, tot het van kunstzin doortrokken agnosticisme ²⁾ zijne woning werd; langer leven zou hem in staat hebben gesteld die aardsche woning weer het uitzicht op den hemel te geven. Doch het heeft niet zoo kunnen zijn; en het doel van dit werk is nu zijne geestelijke ontwikkeling langs de lijn der vier genoemde punten te teekenen, eene geestelijke ontwikkeling die voor een groot gedeelte met die van zijn tijd samenhangt. Dat we hem daarbij niet verdogmatizeeren mogen, spreekt haast vanzelf. Wie iets van Allard Pierson kent, weet aanstonds, dat dit tot de onmogelijkheden behoort. Als er iets karakteristieks van hem te noemen is, dan is het zijne afkeuring van het dogma. Wij hoorden dit reeds. Hij haatte het niet, neen erger, hij had er eene vrees voor, eene intuïtieve vrees, als het kind, dat men te stijve laarsjes wil aantrekken, die het belemmeren zullen in zijne natuurlijke bewegingen. Hij had de natuurlijke ontwikkeling en ontplooiing van den aanleg van ieders wezen zoo in eerbied; teer als eene moeder benaderde hij het, waar hij het ook bestudeeren mocht, bij oud of nieuw, onder alle hemelstreken en bij alle volken. Dat daarbij de

¹⁾ *Zondagsliederen*, onuitgegeven, no. XLVII, 15 Juni 1879, wijze Gez. 31.

²⁾ *Over Opzomer*, 1893, F. G., Tweede Dl., blz. 421.

„waardeering” ¹⁾ wel eens te groot werd ten opzichte van de „krietiek”, mag toch wel beschouwd worden als één der „défauts de ses qualités”; als men smadelijk op dat „donzige” ²⁾ afgegeven heeft, moet men bedenken dat deze zwakheid juist zijne kracht was.

Toch wil dit werk hem langs eenige theologische lijnen trachten te benaderen. Dus toch een persoen in één bepaald kader? In zekeren zin ja. Maar wij meenen dat zijne religieuze persoonlijkheid domineerend is gebleven in al de uitingen zijns levens. En eerst dan toch staat een persoen ons helder voor den geest, wanneer wij hem althans in bepaalde trekken kunnen uitteekenen. Ook dan eerst kan het verband met zijn tijd worden nagegaan, wanneer hij zelf in zijne innerlijke levensbeschouwing klaar voor ons staat. Als het ons daarbij gelukt de kern, het centrum van zijne persoonlijkheid te vatten, mogen wij tevreden zijn. Daarbij raadplegen wij niet enkel zijne theologische werken, de gansche litteratuur uit zijne pen gevloeid, ook onuitgegevene brieven en geschriften, kunnen ons nu diensten bewijzen. Veel is er, wat misschien slechts indirecte waarde heeft. Toch helpen ze ons alle, om den inhoud van zijn rijk geestelijk leven te zuiverder te benaderen. Als theologie in den meest ruimen zin genomen een verlangen en smachten naar den ideëlen achtergrond der dingen is, dan zijn alle zijne werken, zijne algemeene geschriften, zijne wijsgeerige, biografische, letterkundige, en religieuze eene rijke bron, om hem in deze zijne theologie af te beelden. Zoo wil ook de grondslag van dit werk zijn, hem te teekenen in het geheel zijner denkbeelden omtrent God en wereld en menschenziel. Wij vleien ons daarbij geen overbodig werk te doen. De persoen van Pierson wordt nog te weinig gekend, al heeft men ook nog zeer onlangs over hem geschreven ³⁾. Al zijn er, gelijk gezegd, vele geschriften over hem verschenen, talrijke artikelen in dagblad en tijdschrift, eene grondig gedocumenteerde studie is er tot nu toe niet. Misschien zal men hier tegenwerpen, dat Prof. Naber toch reeds in 1897 zijne biografie in het licht heeft gegeven, waarin op breede en aantrekkelijke wijze de persoen en het leven van Allard Pierson naar de bronnen wordt geteekend; is het nu reeds noodig, dit opnieuw te doen? Wij kunnen hiertegen tweeërlei aanvoeren. Ten eerste: daar zijn tegen dit werk wel enkele stemmen opgegaan.

¹⁾ Toespraak aan Prof. C. W. Opzoomer, 1886, V. G. Eerste Dl., blz. 292.

²⁾ E. J. Potgieter, *Brieven aan Busken Huët*, Eerste Deel, Haarlem 1901, blz. 196.

³⁾ Frits Lapidoth, in: *De Nieuwe Courant*, 4 en 11 September 1921.

Als wij hier één mogen noemen, Prof. van Hamel weet naast veel goeds ook het minder goede te noemen ¹⁾. Als het goede memoreert hij, dat Prof. Naber wel de aangewezen persoon was voor deze biografie, door zijne bijna twintig jaren lange vriendschap met Allard Pierson, door de vele oog- en oorgetuigen, die hij kon raadplegen, door de behoefte om dit rijke volle leven nog eens weer te volgen op al zijne breede wegen en al zijne aantrekkelijke slingerpaden, om zoo mogelijk, zelfs door te dringen in zijne schuilhoeken, en de talrijke zijden, die de geliefde gestalte van den vriend telkens naar hem zou toekeeren, te verwerken tot eene beeltenis, die de sympathie van alle vrienden en vereerders van Allard Pierson, de eerbiedige bewondering van nog zoovele anderen zou kunnen wekken. „Levend staat Pierson voor ons in zijne verbazende werkkraft, in zijne ontzagwekkende veelzijdigheid, in de bekoring van zijn talent, in de onwederstaanbare aantrekkelijkheid, „de wijding” van zijn persoon”. Toch heeft hij ook een oog voor het minder goede, als hij getuigt, dat bij Prof. Naber telkens diens vrijmoedigheid door bescheidenheid, door aarzeling zelfs, is getemperd. Hij acht dit inderdaad ook zeer begrijpelijk, waar het theologische en wijsgeerige twistvragen geldt. Ook acht hij een chronologisch gebrek in de compositie aanwezig.

Ten tweede kunnen wij aanvoeren, dat er sedert 1897 nieuwe onuitgegeven bronnen ter beschikking staan, en dat er nu reeds weer eene kwarteeuw is verlopen, eene kwarteeuw, niet alleen rijk aan wereldschokkende gebeurtenissen, maar ook aan nieuwe thesen en problemen in de theologie, die het wettigen, de tweede helft der vorige eeuw ten deele als een afgesloten tijdperk te beschouwen. Dit stelt ons in staat, de beteekenissen den tijd van Allard Pierson met gansch andere oogen aan te zien, dan het in 1897 mogelijk was; beter, als het woord hier niet te groot is, de perspectieven van dat tijdperk te zien, beter, dus ook, in hoever Pierson verband met zijn tijd heeft gehad, in hoever hij een drager of een exponent van dien tijd was. Zeer zeker brengt de grootere afstand van dit tijdvak ook zijne eigenaardige moeilijkheden met zich mede. Het werk zal ongetwijfeld moeten missen den voor dien tijd actueelen toon, dien Prof. Naber er met zooveel warmte in wist te leggen; de stemme der vriendschap, die mede de bekoring van diens werk uitmaakt, in één woord, het onmiddellijk levende con-

¹⁾ *De Gids*, 1897, DI IV, blz. 488 vgg.

tact met den persoon en den tijd van Pierson, die het aantrekkelijke van Naber's boek vormen. Toch wegen o. i. de voordeelen hier wel tegen de nadeelen op. En ten derde hebben wij het gewaagd, omdat onmiddellijk nadat de geachte Promotor ons deze studie aan de hand had gedaan, van vele zijden, niet het minst van die van vele theologische professoren, de instemming met dit werk met warmte werd betuigd. Naast eigen verlangen naar persoon en tijd, kwam dus de stimulans van hogere zijde ¹⁾).

Zoo hebben wij het dan gewaagd, Allard Pierson te teekenen „in de lijst van zijn tijd”. Al is hij dan beter bekend dan gekend, wij vermoeden, dat er toch nog wel zullen zijn, die gaarne samengevat voor hunne oogen zien, wat Pierson geweest is voor de theologie van zijne dagen, voor het breedere cultuurleven van zijn tijd, hoe zijn verstand en gemoed, zijne gansche persoonlijkheid, gereageerd hebben op die zeldzaam rijke ontwikkeling van theologisch en cultuurleven van ons volk in de tweede helft der negentiende eeuw. Wij hebben reeds vermeld, hoe hij er midden instond. Prof. van Hamel betuigt het nog eens ²⁾): „In niemand heeft zich de geestelijke geschiedenis van Nederland, gedurende bijna veertig jaren, inniger en meer volkomen belichaamd dan in Allard Pierson. Hij heeft die geschiedenis meegeleefd niet alleen, hij heeft haar voor een groot gedeelte gemaakt, haar menigmaal geleid, in enkele oogenblikken beheerscht, altijd bijna haar voorzien. Ik geloof niet dat iets van hetgeen gebeurd is, op het gebied van godgeleerdheid, kerkelijke strijd, politieke wisseling, wijsgeerig onderzoek, letterkundige strooming, artistieke revolutie, hem verrast heeft of verwonderd. Hij wist, en zoo het volle bewustzijn somtijds ontbrak, hij gevoelde dat het komen zou. Ook in de toekomst zou geen enkele nieuwe openbaring van het leven en streven der geesten hem onvoorbereid hebben gevonden. Pierson had heel lang kunnen leven; te oud zou hij wel nooit zijn geworden”.

Of, wilt ge een ander beteekenisvol man hooren. Prof. Dr. Jhr. B. H. C. K. van der Wijck, die waarlijk niet blind is voor Pierson's

¹⁾ Toch verhelen wij ons niet, dat eene nog breedere teekening van Allard Pierson in de toekomst mogelijk en gewenscht is. Wij zouden wel willen, dat één zijner kinderen, gelijk dit thans met Prof. Dr. J. H. Gunning het geval is, een aantal medewerkers verzocht, in een viertal deelen den persoon van Pierson, voluit, gedétailéerd te teekenen. Wij vleien ons, dat dit ons werk dan een geschikt uitgangspunt kan zijn; eveneens dat het naast de „Verspreide Geschriften” reeds thans eenigermate de behoefte aan het grootere werk vergoeden kan.

²⁾ *De Gids*, 1896, Dl. III, blz. 2.

gebreken, eindigt zijn artikel aldus ¹⁾: „Zoo zou Pierson, ook al waren met hem al zijne talrijke papieren kinderen ten grave gedaald, een duidelijk spoor van zijn bestaan hebben nagelaten, daar hij gedurende zijn leven op eene ontelbare schare van menschen indruk heeft gemaakt. Hij was sceptisch, geloovig, mystisch vroom, meedoogenloos satyriek, schitterend rhetor, gevoelvol dichter — alles tegelijk of ten minste kort na elkander. Vandaar dat er misschien niemand is, die in onze eeuw en in dit land op allerhande soort van geesten grooter invloed heeft uitgeoefend”.

Hoe kunnen we hem nu het best zoo teekenen, dat èn zijn persoon en zijne levensbeschouwing, èn zijne beteekenis onmiddellijk zoo duidelijk mogelijk in het oog vallen? De methode is hier van veel gewicht. Wij zouden hem uitsluitend chronologisch kunnen behandelen, desnoods met eene kritische beschouwing als tweede deel, in elk geval in iedere chronologische periode leven en denken samenvattend. Zoo is het met soortgelijke werken dikwerf geschied²⁾. Het wil ons echter voorkomen dat hiertegen gegronde bezwaren kunnen worden ingebracht, als deze methode op Allard Pierson werd toegepast. Want of het leven doet men te kort ten voordeele van het stelsel, (als dit woord hier voor een oogenblik gebezigd mag worden), of het stelsel komt niet tot zijn recht ten voordeele van zijn leven. Wij wijzen deze methode dan ook liever af. Wij kunnen ook de methode volgen die toegepast is ten opzichte van Prof. D. Chantepie de la Saussaye ³⁾: eene levensschets, eene beschrijving van de „zeitgeschichtliche” theologie en zijne plaats daarin, en ten slotte een kritisch gedeelte met een besluit, bevattende oordeelvellingen over den persoon. Het wil ons echter voorkomen, dat bij deze methode eene teekening van Pierson ten opzichte van verschillende takken van wetenschap en kunst geen plaats zou vinden. De methode door Dr. M. van Rhijn toegepast op Wessel Gansfort ⁴⁾ lijkt ten slotte de meest aannemelijke: het leven, de theologie, en de dogmen-historische waardeering, vermeerderd met eenige bijlagen; ware het niet dat Pierson niet als Gansfort in eenig systeem kan worden gevat. De methode van Dr.

¹⁾ *Gestalten en Gedachten*, Haarlem 1911, blz. 319. (oorspr. 1898).

²⁾ P. D. Chantepie de la Saussaye, *Het leven van Nicolaas Beets*, Haarlem 1904; W. Leendertz, *Søren Kierkegaard*, Amsterdam 1913.

³⁾ A. M. Bronwer, *Daniël Chantepie de la Saussaye*, Groningen 1905. Zie ook: H. Pijnacker Hordijk, *Allard Pierson et son Temps*, Genève 1916.

⁴⁾ M. van Rhijn, *Wessel Gansfort*, 's-Gravenhage 1917.

Proost op Nietzsche ¹⁾ toegepast biedt veel aanlokkelijks; een leven, eene leer, en nadere beschouwingen. Strikt wenschen wij ons ook aan deze methode niet te houden; speciaal wat inleiding, beschouwingen en besluit betreft willen wij ons zelfstandig houden. Wij voor ons houden de volgende methode ten opzichte van Allard Pierson voor de beste: eene inleiding, eene levensbeschrijving, een meer theologisch gedeelte, nadere uiteenzettingen ten opzichte van verschillende wetenschappen en kunst, en ten slotte een besluit, waarin de beteekenis van zijn persoon en zijn denken voor zijn tijd en een weinig voor de onze kritisch wordt uiteengezet. Daar zijn er eenigen, die eene levensbeschrijving niet gansch en al op haar plaats achten in een wetenschappelijk werk. Dr. van Holk betuigt in zijne studie over Bergson ²⁾: „de vraag kan zelfs gesteld worden of belangstelling voor deze minora niet eerder nieuwsgierigheid dan weetgierigheid verraadt”. Onze meening blijft toch dat deze stelling in het algemeen niet opgaat. Voor Bergson, wiens leven vrijwel binnen het gewone is opgegaan, moge dit waar zijn, voor een persoon als Allard Pierson gaat het zeker niet op. Van zeer bevoegde zijde werd ons onlangs gevraagd, of wij geen kans zagen van dit werk een epos, een heldendicht te maken? Want het is een heldenleven, zoo werd ons gezegd, en deze persoon kan alleen in een heldendicht worden verheerlijkt en beschreven. Nu gelooven wij toch, dat dit niet de bedoeling van een proefschrift is, maar het duidt voldoende aan, dat men het leven van Pierson wel de moeite waard achtte om beschreven te worden. O. i. zeer terecht. Om maar iets te noemen, waar vindt men een persoon terug, wiens leven zoo onmiddellijk spontaan reageerde op overtuigingswaarheden, die hem na korter of langer tijd gewerden? Waar vindt men omgekeerd een leven, dat zoo onmiddellijk zijn stempel drukt op zekere overtuigingen en zienswijzen? Zeker, bij alle gevoelsmensen, — en Allard Pierson is een bij uitstek emotioneele geest, eene gevoelige ziel, — treft men deze beide zaken in meerdere of mindere mate aan. Maar wat ze bij Pierson zooveel kleur en schakeering geven, het is dat ze gedragen worden door een majestueus groot verstand en eene ontzagwekkende kennis. Dat maakt het relief van dat leven zoo impo-

¹⁾ K. F. Proost, *Friedrich Nietzsche*, Zeist 1920.

²⁾ L. J. van Holk, *De beteekenis van Bergson voor de Philosophische Theologie*, Leiden 1921, blz. 29.

sant, zoo grootsch, dat geeft aan dat leven zulk een achtergrond, en zulke eene diepte. Daarom achten wij ons volkomen verantwoord wanneer wij in dit werk eene ruime plaats inruimen aan zijn leven en in dat leven het karakter kunnen teekenen, dat het leven droeg en dat gaandeweg door dat leven werd gevormd, al was Allard Pierson wel vroeg reeds volwassen en rijp, en kan men de sporen van dat karakter reeds in de prille jeugd gemakkelijk in nuce aanwijzen. Doch genoeg, wij meenen zoo wel duidelijk gemaakt te hebben, dat eene levensbeschrijving hier alleszins op zijne plaats is.

Nog iets ter wille der methode. De nieuwere methode brengt tegenwoordig mede, dat elk boek zijn volkomen gaaf Hollandsch karakter handhaaft, d. w. z. dat alles uit vreemde talen in het Hollandsch worde overgezet, voordat het zijne plaats in het geschrift vindt. Nu meenen wij hiertegenover toch te moeten stellen, dat de gaafheid van den persoon van Pierson medebrengt, dat hier ten deele met deze methode wordt gebroken. Hoe, hij, die zijne moderne talen alle onverbeterlijk sprak, schreef, en doceerde, evenals de klassieke, zou niet mogen worden aangehaald in deze zijne talen? Wij gelooven, dat het een te kort doen aan zijne persoonlijkheid, een snoeien aan zijne talenten, aan de gaafheid van zijn wezen is, als wij hier de nieuwere methode getrouw op den voet volgen. Wij willen het zooveel mogelijk doen, behouden ons echter het recht voor, waar de persoon van Pierson het vereischt, van deze methode af te wijken.

Een enkel voorbehoud moeten wij nog maken. Waar uit den aard der zaak in de beschrijving van het leven en in het theologisch gedeelte dezelfde onderwerpen worden besproken, kan het niet vermeden worden, dat eene enkele maal herhalingen voorkomen. Wel hebben wij ons zuiver tot taak gesteld bij het leven vooral het inwendige movens, de gemoedsgesteldheid, te teekenen, bij het theologisch gedeelte meer de denkmotieven, maar feiten blijven tot op zekere hoogte altijd feiten, en bovendien kan eenzelfde feit op tweeërlei wijze geïnterpreteerd worden. Intusschen zullen wij ons zooveel mogelijk hoeden, en waar het niet vermeden kan worden, zullen toch door de vorm der mededeeling strikte herhalingen worden voorkomen.

Het zal verder niet vermeden kunnen worden, dat wij dezelfde citaten moeten aanhalen, als anderen hebben gedaan. Dikwijls is maar één citaat teekenend, waar een ander zou falen. Was dit

werkelijk het geval, dan hebben wij niet gearzeld. Waar het eenigszins vermeden kon worden, hebben wij dit gedaan; te meer, omdat ons andere bronnen ter beschikking stonden ¹⁾. Wellicht zal men de opmerking maken, dat de citaten hier en daar wel wat lang zijn. Toch is dit met opzet gebeurd. Het zou ons gemakkelijk zijn gevallen anders te doen. Wij meenden evenwel, dat Allard Pierson nog wel eens mocht worden gehoord ²⁾. Allereerst ter wille van den stijl. Het is een bijzonder genot zich er telkens weer in te vermeien. Dan om den inhoud. Pierson behoort tot die geesten, die telkens weer tot denken prikkelen. Waar ge hem ook opslaat, altijd heeft hij U iets te zeggen, neemt hij U mee; nimmer laat hij U met leege handen staan. Allard Pierson is nog niet verouderd, en hij verouderd niet spoedig, in zeker opzicht zelfs in het geheel niet. Alles wat door menschen gedacht kan worden is door zijn hoofd gegaan. Misschien klinkt dit teforsch, toch is het waar. Daarom is zich in Pierson verdiepen altijd weer zich verdiepen in eigen zieleleven, in eigen vragen omtrent God en eeuwig lot, omtrent mensch en wereld. Als dit werk, mede door zijne citaten, hiertoe iets kan bijdragen, dan is een wensch van den schrijver voor een groot deel in vervulling gegaan.

¹⁾ Die andere bronnen, inedita, overschatten wij niet. Wij kunnen hier met het oog op Pierson herhalen, wat Prof. Chantepie ten opzichte van Nicolaas Beets zeide, *Het Leven van Nicolaas Beets*, blz. VII: „Maar het voornaamste is de zekerheid, dat hij achter de coulissen geen ander is geweest, dan in 't openbaar”. Toch onderschatten wij ze ook niet. Ten opzichte van het Réveil b.v. openbaren zij een gemoedsleven, dat men tevergeefs zoo in de gedrukte werken zoekt. En menig onopgehelderd trekje komt nu duidelijker in het licht. Daarom hebben wij niet gearzeld, er zoo noodig gebruik van te maken.

²⁾ Juist met het oog op de brieven hebben wij gemeend met volledige aanhalingen te moeten komen.